

Олена Ковальова

«СПОВІДЬ» Ж.-Ж. РУССО: ТРАДИЦІЇ І НОВАЦІЇ

«Сповідь» Ж.-Ж. Руссо розглядається у руслі традицій, закладених попередниками Руссо у художньому самозображенні — Августином Аврелієм та П'єром Абеляром. Показано, як Руссо закріплює перехід поняття «сповідь» з релігійної площини у світську. «Сповідь» наслідує також основні традиції літературного процесу XVIII ст. — сентименталізму та рококо. При цьому Руссо переосмислює та розвиває вже існуючі художні методи. Перш за все у центр оповіді він ставить не вигаданого, а автобіографічного героя. Руйнує усталену аристократичну модель суспільства та його соціальні умовності. Декларує нове для XVIII ст. розуміння цінності особистості, яке повинне визначатися не соціальним походженням, а природними задатками та безперервним самовдосконаленням. Показано, що «Сповідь» є попередницею романтизму, психологічної автобіографії, реалістичного роману XIX ст. У «Сповіді» Руссо закладає основи сучасного теоретичного розуміння жанру художньої автобіографії.

Ключові слова: *сповідь, автобіографія, сентименталізм, рококо, романтизм.*

Значущість фігури Ж.-Ж. Руссо для європейської культурної парадигми мало потребує спеціального підтвердження. Неординарна, творча особистість філософа, мислителя, публіциста, письменника Руссо незмінно залишається у фокусі уваги європейських дослідників початку XXI століття. «Сповідь» розглядається як відправна точка жанрової еволюції автобіографії (Ф. Лежен [18]), як попередниця естетики романтичного роману (І. Верцман [2], Л.А. Мироненко [9;10], І.В. Лук'янець [6;7;8]), говориться про «епохально-переломне значення» «Сповіді» «для становлення принципово нового, нетрадиціоналістського індивіда» [1, 8].

Витоки «Сповіді» пов'язують з формами літературного автобіографізму, починаючи зі «Сповіді» (V ст.) Августина Аврелія, «Історії моїх поневірянь» (1129) П. Абеляра, «Моєї таємниці» (1342–1343) Ф. Петрарки, «Життя Бенвенуто Челліні» (вид. 1728) Б. Челліні і закінчуючи численними мемуарами XVII — початку XVIII століття («Мемуари» (1662) Ф. де Ларошфуко, «Мемуари» (1717) кардинала де Реца, «Мемуари» (вид. 1788–1789) Сен-Симона, «Мемуари» (вид. 1723) Рішельє та ін.). Етико-літературні концепції твору Руссо, багаті в чому новаторські, беруть своє коріння не тільки у мемуарно-автобіографічній літературі. Вони також формуються під впливом моралістів XVI — XVII ст.: Монтеня, Ларошфуко, Лабрюйєра, барочної прози і аналітичного роману мадам де Лафайєт, а у XVIII ст. значна роль у цьому належить, як видається, сентименталістському роману та роману рококо.

Дослідники вказують на зв'язок «Сповіді» з попередниками та традиціями літературного процесу XVII — XVIII ст. Проте об'єктом спеціального дослідження питання традицій і новаторства «Сповіді», наскільки відомо, не було. Всебічно висвітлити цю проблему в рамках однієї

статті не видається можливим. Тому на даному етапі наша задача — виявити основні шляхи наслідування «Сповіддю» літературного досвіду попередників і визначити її естетичні та поетологічні новації.

Назву «Les Confessions», яку Руссо використовує у множині, прийнято перекладати як «Сповідь». Вірогідно, за аналогією з «Confessiones» Августина Аврелія, яка традиційно перекладається в однині. Обрану назву Руссо наповнює іншим змістом, покликаним реалізувати його авторські інтенції. Це не смиренно-покаянна сповідь перед Богом, як у Августина, своєю «Сповіддю» Руссо прагне закріпитись в культурній пам'яті як яскрава, незалежна особистість, яка заперечує встановлені правила. В невшательській передмові до твору наявний образ таїнства сповіді: *«Я буду ретельно наповнювати змістом обрану мною назву — пише Руссо, — і ніколи найнабожніша богомолка не буде сповідуватись більш добросовісно, ніж готуюсь це зробити я, ніколи вона не розкривала більш совісно перед своїм духовником всі свої сокровенні думки, ніж я розкрию свої перед людьми»* [14, 671].

Проте нагадування про релігійний обряд залишається образом, що переконливо доводять Ж. Старобінські (J. Starobinski) [20] та С. Хюб'є (S. Hubier) [17]. Основи сповіді — адресованість Богові через сповідника та каяття — Руссо замінює відповідно до своїх авторських інтенцій. Він адресує свій твір людям, широкому колу читачів, сучасникам та нащадкам. Про це свідчать численні звертання та постійний діалог з читачем протягом всього тексту. На місце каяття Руссо ставить самовиправдання, самоствердження, самозахист, численні скарги на вороже ставлення оточуючих. Таким чином Руссо у своєму творі демонструє перехід поняття «сповідь» з релігійної площини у світську, що традиційно пов'язують з його ім'ям [5; 15;

11]. Але начало в цьому процесі закладено «Історією моїх поневірян» Абеяра. А.В. Попова слушно відмічає самостійну цінність особистісного досвіду в його творі, де «світський та літературний аспекти беруть гору над релігійним» [13, 104]. Руссо скоріше продовжує традицію Абеяра та закріплює відхід від церковного канону самозображення.

Обов'язковий атрибут церковної сповіді — максимальна відвертість. Епіграфом до свого твору Руссо бере цитату з Горация *«Intus et in cute»* (Всередині та під шкірою). Це свідчить про продовження традиції солідаризації з загальноновизнаним у Франції XVII — XVIII ст. античним авторитетом та підтверджує настанову на «оголене» саморозкриття. Деякі зізнання Руссо гранично відверті і інколи шокують, наприклад, в епізодах сексуального характеру. Розповідь про інші події Руссо використовує, щоб показати «історію душі» свого героя, дати детальний психологічний аналіз його вчинків.

Одним з таких епізодів є хрестоматійний епізод крадіжки, яку скоїв герой і в якій помилково було звинувачено служанку Маріон. Під час психологічного самоаналізу, який подано у формі емоційних та багатослівних пояснень, Руссо доходить висновку, що його герой вкрав стрічку не для того, щоб очернити служанку, а навпаки — від почуття симпатії до неї, для того, щоб цю красиву стрічку їй подарувати. Цей епізод вважається яскравим прикладом, який ілюструє відкриті Руссо психологічне протиріччя між наміром та вчинком. Зосередженість на модифікаціях душевних станів героя обумовлює, на думку Л. Гінзбург, неповторну своєрідність художнього самовираження Руссо [3]. За логікою Руссо, в основі людських вчинків, в тому числі і недобрих, є певні психологічні стани, які потребують виявлення та осмислення. Прагнення зрозуміти глибинні психологічні особливості індивіда стало однією з ключових характеристик художнього методу «Сповіді». Руссо відкриває плинність свідомості, замість сталих властивостей — безперервній модифікації та переходу між чуттями, торкається проблеми несвідомого. Психологічні відкриття Руссо настільки значимі, вважає Л. Гінзбург, що у порівнянні з ними психологічні уявлення сентименталізму і навіть романтизму виглядають наївними. *«Навіть реалістичний роман далеко не одразу міг дотягнутися до задач, запропонованих «Сповіддю»* [3, 201].

«Сповідь» наслідує традиції роману рококо, для якого є характерним інтерес до приватного життя окремої людини. Романісти рококо досліджують людську психологію: прагнуть зрозуміти і пояснити приховані причини вчинків, проникнути у механізми душевних рухів. Таку тенденцію можна побачити в романах Маріво «Життя Маріанни» (1731–1741), «Удачливий селянин» (1735), Кребійона-сина «Омани серця та розуму» (1736–1738), Прево «Історія кавалера

де Грийє та Манон Леско» (1731). Замість «звичайної» людини роману рококо, Руссо декларує особистісну неординарність та оригінальність свого героя, який виявляється здатним кинути виклик людським думкам та суспільним умовам. У центр оповіді він ставить не вигаданого, а власного автобіографічного персонажа та застосовує до нього психологічні методи аналізу. Інтроекція, самоаналіз і саморефлексія стають у «Сповіді» основними способами самозображення.

За автоінтерпретацією Руссо стоїть естетична програма сентименталізму з її культом «чуттєвості», суб'єктивного сприйняття дійсності, мовою «серця», якою сентименталісти прагнули якщо не подолати культ «розуму», то принаймні обмежити його. У «Сповіді» чітко проявляється ствердження сентименталізмом кінця XVIII ст. особистісної значимості героя, його *«індивідуальної долі»* та *«життя душі»*, де важливе *«усвідомлення героєм самого себе, виокремлення себе зі світу»* [16, 91]. Герой Руссо «виокремлює» себе зі світу, декларуючи власну неповторність, особливість, доходячи, за висловом Л. Баткіна, до егоцентризму. *«Руссо зосереджений на поглибленні у своє “я” до такого ступіню, що втягує всередину цього “я” також дрібні і навіть найдрібніші деталі зовнішнього світу, який оточує його та зачіпає душу»* [1,39].

Наполягаючи на особистісній неповторності, Руссо неодноразово підкреслює своє плебейське походження. Більше того, протиставляє себе високій знаті і найбільш могутнім її представникам — монархам. Герой «Сповіді», за виразом Л. Баткіна, *«перетворив себе з неосвіченого підлітка в генія»* [1, 51]. Як показує Руссо, плебей-самоучка знайшов собі гучне ім'я в інтелектуальних колах Франції свого часу виключно завдяки власній працьовитості, прагненню знання, безперервній самоосвіті — тобто якостям, які надано людині природою, які не залежать від багатства та титулу. Бідна людина, за Руссо, може перевершувати можновладців. Критерієм оцінки людини для Руссо є не соціальний статус, а особистісні якості. Через таку призму Руссо зображує французькі аристократичні кола другої половини XVIII ст., віддаючи данину щирої шани тільки окремим представникам (принц де Конті, король Станіслав, герцог Люксембурзький). Своїм принципово іншим розумінням особистості Руссо протистоїть традиціям, які склалися у другій половині XVII ст. і які мали на увазі відповідність усталеним нормам поведінки в аристократичному суспільстві з його вмінням керувати собою, скоріше *«казатись»*, ніж *«бути»* та проявляти підкреслену повагу до іншого [4, 389]. У «Сповіді» яскрава, неординарна особистість відмовляється дотримуватись загальноприйнятих умовностей, прагнучи жити за власними правилами. Виникає конфлікт

«я» — інші, в результаті якого герой відчужується від суспільства, але і страждає від цього. Образ самотнього, гнаного героя у конфлікті з оточуючими робить автобіографізм Руссо попередником романтизму.

У «Сповіді» Руссо плідно використовує метод функціонування плану оповідача у теперішньому та плану героя у минулому. Або, згідно визначенню Ф. Лежена, часу «письма» та часу історії, що розповідається [18, 308], що Н.А. Ніколіна називає «*переключенням часових реєстрів*» [12, 164], а Ж.-Ф. Міро — «*автобіографією та мета-автобіографією, де коментування процесу письма живить само письмо*» [19, 318]. Введення плану оповідача і плану героя відбувається задовго до Руссо, у «Житті Бенвенуто Челліні», наприклад, а на початку XVIII ст. використовується у романах, які імітують справжній життєпис, — у романах Д. Дефо «Робінзон Крузо» (1719), «Молль Флендерс» (1722), «Роксана» (1724), у романі Маріво «Життя Маріанни» (1731–1741).

У часовому плані теперішнього оповідач прагне «завершити» формування образу героя, яке відбувалось в основному тексті, і в такому «завершеному», остаточно оформленому вигляді залишити його майбутнім поколінням читачів. План оповідача дає можливість реалізувати комунікацію з читачем як адресатом твору. Руссо активно користується цим методом, оповідач «Сповіді» супроводжує читача протягом усього тексту, вказуючи, як треба читати запропоновану історію, направляючи читачькі оцінки у потрібне йому русло, а іноді і «підказуючи» вірне уявлення і навіть потребує від читача справедливості. Відмітимо, що метод комунікації з читачем Руссо застосовує слідом за іншими письменниками XVIII ст., наприклад за Л. Стерном («Життя та думки Тристрама Шенді» (1760–1767)). Він наслідує існуючу традицію, але і розвиває її, і збагачує у відповідності до власних творчих настанов.

З позиції теперішнього оповідача Руссо аналізує процес художнього самозображення. Він формує те, що Ф. Лежен майже 200 років потому визначить як теоретичні засади жанру художньої автобіографії: 1) форма оповіді від першої особи; 2) власне «я» як головний об'єкт зображення; 3) ретроспективний спосіб організації оповіді; 4) співіснування двох планів: плану теперішнього оповідача та плану минулого героя [18, 15]. Звичайно, Ф. Лежен доповнює та розвиває руссоїстські тези, до того ж з другої половини XX ст. вченому доступний значний ряд автобіографій, написаних після «Сповіді». Проте художні методи Руссо, новаторські для кінця XVIII ст., сприяли плідному осмисленню жанру автобіографії, і роботи Ф. Лежена в цій сфері визнаються найбільш авторитетними на сьогоднішній день.

Отже «Сповідь» наслідує традиції, закладені попередниками Руссо у художньому самозображенні — Августином та Абельяром. Руссо закріплює перехід жанру літературної сповіді з релігійної площини у світську. «Сповідь» наслідує також естетичні погляди основних літературних течій XVIII ст. — сентименталізму та рококо. При цьому Руссо переосмислює та розвиває вже існуючі художні методи. Перш за все у центр оповіді він ставить не вигаданого, а автобіографічного героя. Руйнує усталену аристократичну модель суспільства та його соціальні умовності. Декларує нове для XVIII ст. розуміння цінності особистості, яке повинне визначатися не соціальним походженням, а природними задатками та безперервним самовдосконаленням. «Сповідь» постає як попередниця романтизму, психологічної автобіографії, реалістичного роману XIX ст. У «Сповіді» Руссо закладає основи сучасного теоретичного розуміння жанру художньої автобіографії. Виявлені новації не вичерпують запропонованої теми, яка заслуговує детальнішого вивчення у майбутніх розвідках.

ДЖЕРЕЛА

1. Баткин Л.М. Личность и страсти Жан-Жака Руссо / Л.М. Баткин. — М. : РГГУ, 2012. — 261 с.
2. Верцман И.Е. Жан-Жак Руссо и романтизм / И.Е. Верцман // Проблемы романтизма : сб. статей. — М. : Наука, 1971.
3. Гинзбург Л. О психологической прозе / Л. Гинзбург. — Л. : Художественная литература, 1977. — 441 с.
4. Гречаная Е.М. Пушкин и французская аристократическая литература XVII–XVIII вв. / Е.М. Гречаная // Университетский пушкинский сборник. — М. : Издательство МГУ, 1999.
5. Исупов К.Г. Исповедь: к определению термина [Электронный ресурс] / К.Г. Исупов. — Режим доступа : http://antropology.ru/ru/texts/isupov/confess_01.html
6. Лукьянец И.В. «Мечтатель» в творчестве Руссо и Дидро / И.В. Лукьянец // Другой XVIII век : Сборник научных работ. — М. : Эконинформ, 2002. — С. 75–83.
7. Лукьянец И.В. «Сцена и кулисы» в автобиографической прозе Руссо / И.В. Лукьянец // XVIII век: театр и кулисы. — М. : МГУ, 2006. — С. 174–180.
8. Лукьянец И.В. Эволюция структуры воспоминания в автобиографической трилогии Ж.-Ж. Руссо / И.В. Лукьянец // Художественный текст: структура и поэтика : межвузовский

- сборник / Под ред. И.П. Куприяновой. — СПб. : Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2005. — С. 61–71.
9. Мироненко Л.А. XIX век: Франция: учебное пособие / Л.А. Мироненко. — Донецк, 2003. — Ч. 1. — 139 с.
 10. Мироненко Л.А. Художественный мир «личного романа»: от Шатобриана до Фромантена / Л.А. Мироненко. — Донецк, 1999. — 236 с.
 11. Михайлова М.В. Молчание и слово (тайнство покаяния и литературная исповедь) [Электронный ресурс] / М.В. Михайлова. — Режим доступа : http://antropology.ru/ru/texts/michailova/confess_02.html
 12. Николина Н.А. Поэтика русской автобиографической прозы / Н.А. Николина. — М. : Флинта-Наука, 2002.
 13. Попова А.В. Мемуары Ф.Р. де Шатобриана и проблема исповедального жанра / А.В. Попова // Античність — Сучасність (питання філології). — Вип. 3. — Донецьк : ДонНУ, 2003. — С. 103–111.
 14. Руссо Ж.-Ж. Исповедь / Ж.-Ж. Руссо // Избран. соч. : В 3 т. — М. : Государственное издательство художественной литературы, 1961. — Т. 3. — 727 с.
 15. Уваров М.С. Архитектоника исповедального слова [Электронный ресурс] / М.С. Уваров. — СПб. : СПбГУ, 1998. — Режим доступа : <http://antropology.ru/ru/texts/uvarov/arkh.html>
 16. Францова Н.В. «Футлярный герой» Чехова в историко-литературном контексте XIX в. / Н.В. Францова // От Пушкина до Чехова / Чеховские чтения в Ялте. — Вып. 10. — Симферополь : Таврия-Плюс, 2001. — С. 91–103.
 17. Hubier S. Littératures intimes. Les expressions du moi de l'autobiographie à l'autofiction / S. Hubier. — P. : Armand Colin, 2003.
 18. Lejeune Ph. L'autobiographie en France / Ph. Lejeune. — P. : Armand Colin., 1971, 1998, 2003. — 192 p.
 19. Miraux J-Ph. L'autobiographie. Ecriture de soi et sincérité / J-Ph. Miraux. — P. : NATHAN, 1996. — 127 p.
 20. Starobinsky J. La transparence et l'obstacle / J. Starobinsky. — P. : Gallimard, 1971. — 457 p.

REFERENCES

1. Batkin L.M. Lichnost i strasti Zhan-Zhaka Russo / L.M. Batkin. — M. : RGGU, 2012. — 261 s.
2. Vertsman I.E. Zhan-Zhak Russo i romantizm / I.E. Vercman // Problemy romantizma : sb. statei. — M. : Nauka, 1971.
3. Ginzburg L. O psihologicheskoi proze / L. Ginzburg. — L. : Khudozhestvennaia literatura, 1977. — 441 s.
4. Grechanaia E.M. Pushkin i frantsuzskaia aristokraticheskaia literatura XVII–XVIII vv. / E.M. Grechanaia // Universitetskii pushkinskii sbornik. — M. : Izdatelstvo MGU, 1999.
5. Isupov K.G. Ispoved: k opredeleniiu termina [Elektronnyi resurs] / K.G. Isupov // Rezhim dostupa : http://antropology.ru/ru/texts/isupov/confess_01.html
6. Lukianets I.V. «Mechtatel» v tvorchestve Russo i Didro / I.V. Lukianets // Drugoi XVIII vek : sbornik nauchnykh rabot. — M. : Ekoninform, 2002. — S. 75–83.
7. Lukianets I.V. «Stsena i kulisy» v avtobiograficheskoi proze Russo / I.V. Lukianets // XVIII vek: teatr i kulisy. — M. : MGU, 2006. — S. 174–180.
8. Lukianets I.V. Jevoliutsiia struktury vospominaniia v avtobiograficheskoi trilogii Zh.-Zh. Russo / I.V. Lukianets // Khudozhestvennyi tekst: Struktura i poetika : mezhvuzovskii sbornik / Pod red. I.P. Kupriianovoi. — SPb. : Izd-vo Sankt-Peterburgskogo universiteta, 2005. — S. 61–71.
9. Mironenko L.A. XIX vek: Frantsiia : uchebnoie posobiie / L.A. Mironenko. — Donetsk, 2003. — Ch. 1. — 139 s.
10. Mironenko L.A. Khudozhestvennyi mir «lichnogo romana»: ot Shatobriana do Fromantena / L.A. Mironenko. — Donetsk, 1999. — 236 s.
11. Mikhailova M.V. Molchaniie i slovo (tainstvo pokaianiia i literaturnaia ispoved) [Elektronnyi resurs] / M.V. Mikhailova. — Rezhim dostupa : http://antropology.ru/ru/texts/michailova/confess_02.html
12. Nikolina N.A. Poetika russkoi avtobiograficheskoi prozy / N.A. Nikolina. — M. : Flinta-Nauka, 2002.
13. Popova A.V. Memuary F.R. de Shatobriana i problema ispovedalnogo zhanra / A.V. Popova // Antichnist — Suchasnist (pytannia filolohii). — Vyp. 3. — Donetsk : DonNU, 2003. — S. 103–111.
14. Russo Zh.-Zh. Ispoved / Zh.-Zh. Russo // Izbran. soch. : V 3 t. — M. : Gosudarstvennoie izdatelstvo khudozhestvennoi literatury, 1961. — T. 3. — 727 s.
15. Uvarov M.S. Arkhitektonika ispovedalnogo slova [Elektronnyi resurs] / M.S. Uvarov. — SPb. : SpbGU, 1998. — Rezhym dostupa : <http://antropology.ru/ru/texts/uvarov/arkh.html>

16. Frankova N.V. «Futliarnyi geroi» Chekhova v istoriko-literaturnom kontekste XIX v. / N.V. Frankova // Ot Pushkina do Chekhova / Chekhovskii chteniia v Yalte. — Vyp. 10. — Simferopol : Tavriia-Plus, 2001. — S. 91–103.
17. Hubier S. Littératures intimes. Les expressions du moi de l'autobiographie à l'autofiction / S. Hubier. — P. : Armand Colin, 2003.
18. Lejeune Ph. L'autobiographie en France / Ph. Lejeune. — P. : Armand Colin., 1971, 1998, 2003. — 192 p.
19. Miraux J-Ph. L'autobiographie. Ecriture de soi et sincérité / J-Ph. Miraux. — P. : NATHAN, 1996. — 127 p.
20. Starobinsky J. La transparence et l'obstacle / J. Starobinsky. — P. : Gallimard, 1971. — 457 p.

Елена Ковалева

«ИСПОВЕДЬ» Ж.-Ж. РУССО: ТРАДИЦИИ И НОВАЦИИ

«Исповедь» Жан-Жака Руссо рассматривается в русле традиций, заложенных его предшественниками в самоизображении — Августином Аврелием и Пьером Абеляром. Показано, как Руссо закрепляет переход жанра литературной исповеди из религиозной плоскости в светскую. «Исповедь» наследует также основные традиции литературного процесса XVIII века — сентиментализма и рококо. При этом Руссо переосмысливает и развивает существующие художественные методы. Прежде всего в центр повествования он ставит не вымышленного, а автобиографического героя. Ниспровергает аристократическую модель общества и его социальные условности. Декларирует новое для XVIII века понимание ценности личности, определяемое не социальным положением, а природными задатками и непрерывным самосовершенствованием. Показано, что «Исповедь» является предшественницей романтизма, психологической автобиографии, реалистического романа XIX века. В «Исповеди» Руссо закладывает основы современного теоретического понимания жанра художественной автобиографии.

Ключевые слова: исповедь, автобиография, сентиментализм, рококо, романтизм.

Elena Kovaliova

“THE CONFESSIONS” BY J.-J. ROUSSEAU: TRADITIONS AND NOVATIONS

“The Confessions” by J.-J. Rousseau is analyzed in terms of traditions that were established by his predecessors in the field of self-description such as Augustine of Hippo and Peter Abelard. The article claims that Rousseau fixes the transit of a literature confession from the religious sphere to the laic one. “The Confessions” inherits the main traditions of the literature process of the 18th century (sentimentalism and rococo). However, Rousseau redefines and develops the existing artistic methods. First of all, in the center of the narration there is not a fictitious hero, but an autobiographical hero. The author subverts the aristocratic social pattern and its social conventions. Besides, he asserts a new understanding of the individual value that was determined not by the social standing, but the natural disposition and continuous self-improvement. It was stated that “The Confessions” is a predecessor of romanticism, psychological autobiography, realistic novel of the 19th century. Rousseau establishes a framework for a modern theoretical understanding of the fictional autobiography as a genre.

Key words: confession, autobiography, sentimentalism, rococo, romanticism.

УДК 821.161.2 Андріяшик

Володимир Кузьменко

**ЛЮДИ ЗІ СТРАХУ НЕ МОЖУТЬ ТВОРИТИ ІСТОРІЮ
(ЕКЗИСТЕНЦІЙНА КОНЦЕПЦІЯ СТРАХУ В ЕПІЧНИХ ПОЛОТНАХ Р. АНДРІЯШИКА)**

Стаття присвячена аналізу екзистенційної концепції страху в епічних полотнах Романа Андріяшика «Люди зі страху», «Додому нема вороття», «Полтва» та «Сторонець». Проблема «людей зі страху» — перед соціальним та національним гнобленням, нівеляцією особистості